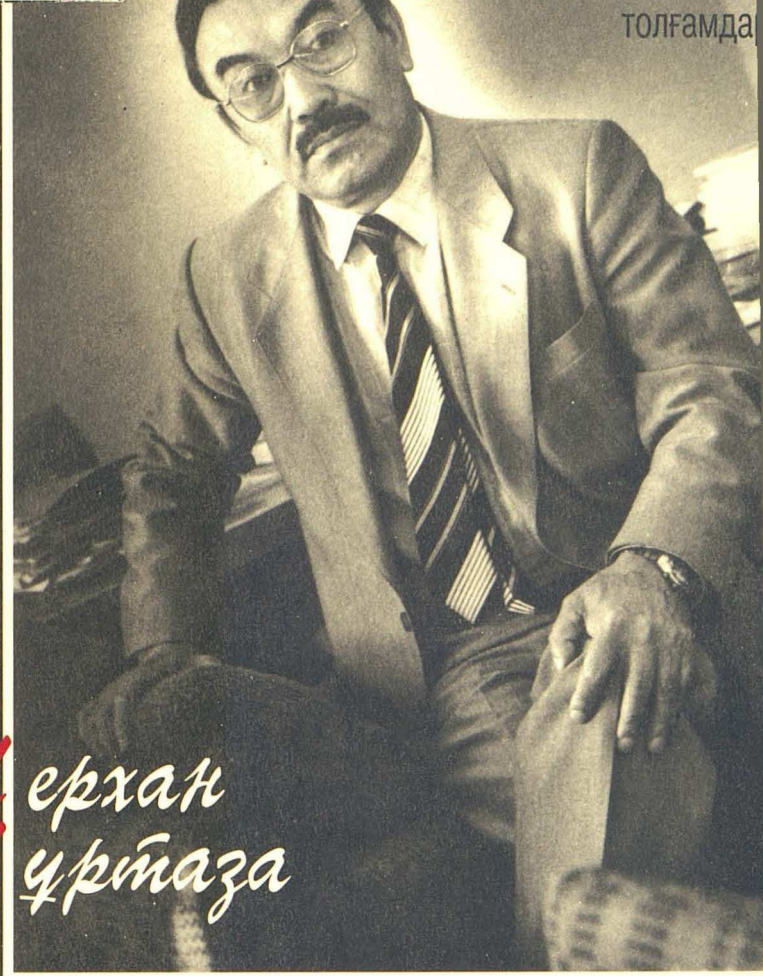


1/2005
58 36Ж

Мақалалар
эсселер
публицистикалы
толғамда



Мерхан
Мұртаза

АҚЫНДАР
МЕН
ӘКІМДЕР



Шерхан МҰРТАЗА

АҚЫНДАР
МЕН
ӘКІМДЕР

*Мақалалар, эсселер,
публицистикалық толғамдар*

“Елорда”
Астана - 2002

ББК 84 Қаз 7-4

М 82/

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНІЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ
КЕЛІСІМ МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Ш. Мұртаза

Ақындар мен әкімдер. Мақалалар, эсселер, публицис-
М 82 тикалық толғамдар. (Құраст. Қ. Назырбаев).

Астана: Елорда, 2002.- 808 бет. + 1,5 б.т. жапсырма.

ISBN 9965-06-149-1

Әр шығарманың дүниеге келу тарихы, өзіндік өмірбаяны болады. Белгілі жазушы әрі публицист Шерхан Мұртазаның бұл жаңа туындысы осындай сокпақты жолдан өткен дүние. Автордың әр жылдары жазған жүрекжарды мақалалары, эсселері, публицистикалық толғамдары түгелдей дерлік осы жинақта топтастырылған. Шерағанның ұлтымыздың әдебиеті және мәдениеті тарихында терең із қалдырған ұлы тұлғалар жөнінде жазған сырлы өңгімелері мен тәуелсіздік тұсындағы өзекжарды ойлары оқырманға ерекше әсер қалдырары күмәнсіз.

Кітап: “Ақындар”, “Әкімдер”, “Елім саған айтам, Елбасы, сен де тыңда!” және “Тәуелсіздік толғақтары” атты төрт бөлімнен тұрады.

М $\frac{4702250201-156}{450 (05)-02}$

ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 9965-06-149-1

© Ш. Мұртаза, 2002.



АВТОРДАН

Бұл кітап — құрақ көрпеше сияқты. Менің анам Айша шебер тігінші еді. Баяғы бай бабадан қалған “Zinger” машинасымен бүкіл ауылдың киім-кешегін осы Айша тігетін. Сонда әр түрлі маталардан қалған қиықтарды құрастырып, мақталап, түрлі-түсті әп-әдемі көрпешелер жасайтын. Мына кітап, “әп-әдемі” болмаса да, сондай қиындылардан құралған. Әр кезде жазылған публицистикалық мақалалар, очерктер, қысқа-қысқа сөздер. Бірақ бәрі де әр жылдан елес беретін, заман лебін сездіретін, бәлкім, әлі де әжетке жарайтын жазбалар.

Өзіңнің көзіңнің тірісінде жинастырып, басын біріктіріп қоймасаң, кейін кім оны мұрағаттан іздеп жүрер дейсің. Не десе де еңбек қой. Кейінгілер: “осындай да заман өткен екен ғой” деп кітаптың бетін парақтаса болғаны.



ТЕМІРҚАЗЫҚ ТҰЛҒА

(Эссе)

*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе гой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса, жарайды қылса сұхбат.*

АБАЙ

Әлемде әр халықтың ұлттық мақтанышына айналған перзенттері болады. Жүздеген жыл бірнеше ғасырлар өтсе де талантты, бір тума азаматтарын елі ешқашан ұмытқан емес.

Неміс халқы — Гетесің, ағылшындар — Шекспирін, орыстар Пушкині мен Толстойың, қазақтар Абай, Әуезов пен Момышұлын ұдайы қастерлеп, ұлағатты сөздерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп келе жатыр. Сондай-сондай ұлы есімдердің арқасында ұлттың бар бітім-болмысы, жан дүниесі басқа халықтарға да таныла бастайды. Бүгінде де туған елі қадірлеп, өзінің ұлы ұлдарының санатына жатқызатын жандар баршылық.

Қазақ жұртының қай түкпірінде болмасын есімін ерекше құрметтеп, айтылған қанатты сөздерін қағып алып, ел арасына таратып, көптеген ақын-жазушылар, жазбагерлер ұстаз санайтын Шерхан Мұртаза туралы сыр ашқан ғанибет көрінеді маған.

Иә, Шерағаң жайында жазылған мақалалар, очерктер мен эсселер аз емес. Солардың ішінде атақты ақын Фариза Оңғарсынованың ыстық лебізі алды орап, ойға түседі: “Суреткер ретінде де, Азамат ретінде де адалдық,

бауырмалдық, жығылып жатқанға жанашырлық секілді о бастағы адами қасиеттерінен танбай, тасып тасқындамай немесе сарқылып суалмай, өз-өзінен оқшауланбай, шындықтың соқпағы тағдырлас болмысымен келе жатқан Шерхан ағамыз бүгінгі таңдағы іші де, сырты да қырық құбылып жатқан заманда менің көзіме сонау ертеде, қазақты қазақ атандырған дәуірде туып, қазіргі қазақтарға үлгі етер тұлға болып көрінеді.

Өмірдің сәттері көп жанды азаптар,
Өнегем аздау ұрпақтарға мақтар.
Сонда да шүкір деймін қалғанына,
Даламда қадау-қадау нар қазақтар.
Маңайға жуықтатпай жай қараны,
Тірексіз отты жасты қайрар әлі.
Сіз де бір-алтын қазық. Ол қазыққа
Қанатты арғымақтар байланады.
Туғанда даламызға жаңарар шақ,
Сізге сын, біз түгіндеп шала жансақ.
Елдіктің Сіз көтерген шаңырағына
Арман не бір уық боп қадала алсақ!..

Фариза әпкеміз жастардың Шерхан ағаға деген терең сүйіспеншілігін дәл жеткізгендей.

Осындайда ойға оралады. 1992 жылы Шерағаның мерейтойы қашан болар екен деп күтіп жүргеміз. “Ел құлағы елу” — несін айтасың, Шерхан аға үлкен той өткізуге қарсы болып жатыр деп естілді. Бірақ, Жуалыдан, Жамбыл қаласынан және іргелес Түлкібас ауданынан ұсыныстар түсіп, халық атынан ардагер жазушының мерейтойын өткізу туралы ел басқарып жүрген азаматтар бастама көтеріпті.

Шынында да, Шерағаның алпыс жылдық мерекесі елдің өзінің ынта-тілегімен ұйымдасқан жиын болды. Дүрілдеген той Жамбыл облысы Жуалы жазығында қыркүйектің кемпіршуағында болып өтті. Оңтүстік өлкесінен баратындардың құрамына мені де кіргізген екен. Шым-

кент шаһарындағы айтулы сазгер, дос Сүгірәлі Сапаралиевке (Шерхан аға оны Сүгір сері деп атайтын) ағаның туған күніне тарту ету үшін мен өлең жазайың, сен соған ән шығарып бер деп өтініш айтылды. Ол келісімін берген соң тойға бірге баратын болып шешілді. Қыркүйек айының соңына таман Оңтүстік делегациясы Жуалыға жол тартты. Жамбыл облысы мерейтойға жан-жақты жақсы дайындалыпты. Бірінен бірі өтетін ақшаңқан киіз үйлер қаз қатар тігіліпті. Салтанат өтетін жерде мінбер, әшекейлі сахна, бес жүзге тарта орындықтар қойылыпты. Шерхан ағаны салтанатты жиналысқа алып келетін үш ақбоз ат жегілген керемет күйме дайындалыпты. Оның ішіндегі перде ұлттық өрнектермен безендіріліпті. Бұрын ондай пәуескелер француз фильмдерінде ғана болатын еді. Тойханаға келген жұрт оны да қызықтап көріп жатты. Бұл көл-көсір ұлы тойдың ұйтқысы сол кездегі Жамбыл облысының әкімі Өмірбек Бәйгелді (қазір Парламентте Сенат Төрағасының орынбасары). Облыстың иненің көзінен өткендей жігіттері бағдарлама бойынша меймандардың қамында жүр.

Көптен күткен салтанатты жиналыс та ашылды-ау. Келген қонақтардың көбі сахна төріне шығыпты. Қазақ даласының барлық өңірінен марқасқалар жиналыпты. Облыс әкімі Өмірбек Бәйгелді қысқаша толғап, туған ел-жұртына Тұрар Рысқұлов туралы бірнеше кітап беріп, “Қара маржан” романын жазып, “Сталинге хат”, “Бесеудің хаты” тәрізді қасірет намануы туғызған суреткердің шығармашылығына тоқталып, келесі сөз кезегін Қазақ Республикасы Премьер-министрінің орынбасары Мырзатай Жолдасбековке ұсынды.

“Ардақты ағайын! Шерхан Мұртазадай дарабоз дарынды туғызған қазақ бақытты халық, — деді ол томағасын сыпырған қырандай күй кешіп. Оның өмірі мен өнері қаһармандық пен ерлікке толы. Тоқыраудың көбесі сөгілмей тұрған тұста біреулер оның жанын жеп, “Неопон-түрікші” деп, ал, біреулер “Рысқұловшылдықты қайта тірілтуші” деген сияқты түрлі-түрлі жала жауып,

аяқ-қолына тұсау салғысы келсе де қаймықпай, “Қызыл жебе”, “Жұлдызды көпір”, “Тамұқ” романдарын аяқтады. Олар әдебиеттің айбыны мен айдынына айналды.

Қандай қиын кезде де креслосын күйттемегені үшін Шерағанды Ер-аға деуге де болады, парламенттегі берік позициясы, сөз атасын өлтірмейтін, ешкімге есесін жібермейтін кесек мінезі, кеңінен өлшеп-пішетін кемел ақылы үшін Ел ағасы деуге де болады.

Шерхан Мұртаза сынды азаматтар — исі қазақтың ортақ перзенті”.

Дүрілдете қол соққан көпшіліктің ортасында осындай халқымыздың Шерхан Мұртазадай біртуар перзенті бар екеніне мен де қатты толқып тебіреніп тұрдым. Ішімнен шүкіршілік еттім.

Мерейтой иесін құттықтауға Оңтүстік Қазақстан әкімі, техника ғылымдарының докторы Марс Фазылұлы Үркімбаев мінбеге көтерілді. Біз, Сүгірәлі екеумізді сахнаға шақыра ма деп аңтарылып тұрғанымызда, тойға әкелген тарту-таралғымыз, Шерхан ағаға арналған әнді айту үшін ортаға шақырды. Сазгер қобызға қосылып, шығарманы құйқылжытып айтып берді.

Жуалының пырағы,
Еркін елдің шырағы.
Маржан сөздер халқына
Жүрегіңнен шығады.
Таудай биік арманың,
Өмірге тән талғамың.
Көтересің Тұрардай
Ел жүгінің салмағың, —

деп бабына келген қоңыр дауыс шырқағанда Қаратау мен Алатау атырабы бейне бір ән салып тұрғандай еді. Жуалы топырағы да бұндай той үстінде бір сілкініп қалған шығар. Тілек білдірушілердің көзінде қуаныш жасы тұрғандай. Сүгір сері екеуміздің кәдімгідей марқайып қалғанымыз көңілге медеу болғандай. Қашанғыдай салтанат арты

облыстың көркемөнерпаздары дайындаған үлкен концертке ұласты. Көңілді қонақтардың көңіл күйіндей киіз үйлердің түндіктері де желпілдеп тұрғандай. Дастарқан мәзірі жайылды...

Зырлап өтіп жатқан уақыт-ай. 1999 жылы Шераға Жамбыл облысынан Парламент Мәжілісіне депутат болып сайланды. Бұрында да халық қалаулысы болған құдіретті қаламгерге бұл кездейсоқ емес болатын. Бәріміз Пушкин көшесіндегі Депутаттар үйінде тұрамыз. Көбінесе Парламент жұмысы үстінде ұшырасамыз. Шераға сәлемнен соң бұрыннан таныс адамдарының қолын қысып, ұзақ босатпай тұрады. Бәлкім, шымырлыққа шыдамдылықты байқағысы келетін шығар. Кейде Грек-Рим күресінен әдіс көрсетіп, тосыннан жұлқа итеріп жыға жаздайды. Кейбірде інілері қатар келіп амандасса, бауырына тартып құшақтап, бастарын бастарына тиістіріп, жіберіңіз аға дегенше табжылтпай ұстап тұрады. Оны кейбіреулер түсінбей қалатындай. Жастайынан шарболаттай шындалған Шерағаң қол қысып, белдесіп, мен үндемеген соң басқаларға да сол сырмінез қылығын көрсететіндей. Түсінбеуге қоймайды. Бұл буын саят өнерінің шет жағасын көріп қалған емес пе? Мүмкін, сондайды аңсайтын болар аға. Сол алғашқы әдемі әсерді ол кең құлашты “Ай мен Айша” романында айна қатесіз жеткізеді:

“Пайғамбар жасына жақындасам да кейде менің бала болып кеткім келеді. Өзім құралпы, өзімнен кіші, көңілі жақын жандармен алысып-жұлысып, күресіп, белдесіп ойнағым келеді. Кейде тіпті ауылға барғанда кішкентай балалармен кәдімгідей асыққа таласқым да кеп кетеді. Жатып алып ойласам: Мұның бәрі өмір заңының бұзылуынан болу керек. Егер балалық дәуренің шала болса, ол жетіспей қалған сыбағанды кейін есейгенде аңсап тұрасың. Ал, жалпы қай жаста болсаң да кей-кейде бала болып, балалық шаққа оралғанның ерсілігі жоқ па деймін.

Сәби шағын мүлде ұмытып кеткендер, артына бұрылып бір қарамағандар — тегін білмес топас деп қаламын. Олар туған анасын да, Отанын да тез ұмытып кететін опасыздар сияқтанады да тұрады”.

“Қазақ әдебиетінде” жүргенде “Қожанасыр қоржыны”, “Егемен Қазақстанда” “Мүйізтұмсықты” шығарған Шераға қалжыңның қадір-қасиетін бір адамдай түсінді. Әсіресе, оның достарымен әзіл-оспағы қайран қалдырады. Белгілі қоғам қайраткері, ғалым-депутат Қаратай Тұрысов Шәкеңмен Жамбыл қаласында интернатта бірге оқыпты. Парламенттің екінші сайланған депутаттарының бірінші отырысында Қаратай аға қайтадан Қаржы және бюджет жөніндегі комитеттің төрағалығына сайланды. Шераға лезде досына қағытып өлең жолдағаны ауыздан ауызға тарап кетті.

Қареке! Қайта міндің ақбоз атқа,
Доллар мен теңге еліне болдың датқа.
Интернатта бірге өскен досым едің,
Оң көзіңмен қарап жүр біздің жаққа.

Сөз көтеретін замандасты қойсайшы. Тағы бірде Шераға Қарекеннің кабинетіне барады. Комитет Төрағасының алдында неше түрлі-түсті қаламдар жатыр екен. Қарекен өзі темекі шегіп, телефонмен әуре болып кетіпті. Алдымен жазушы көзіне қалам-қағаз ілінеді емес пе? Қаламдарға қатты қызыққан Шераға бір-скеуін ала бергенде, Қарекен сөзін кілт үзіп, орысшалап:

— Положи на стол, — дейді де хатшы қызды шақырып алып, Шерағаның кабинетіне де қаламдар апарып қоюын өтінеді. Шерағаң бүртиып:

Құттықтадым, сенің әрбір қадамыңды,
Бұл күнде сансыраған далам мұңды.
Тәбәрік деп қалтама салып едім,
Зілденіп тартып алдың қаламыңды,

— деп шығып кетеді. Қарекеннен тапсырма алған хатшы қыз қаламдарды алып үкідей ұша жөнеледі. Бірақ, жіберілген қаламға көңілі толмай Шераға табанда шабытқа срік береді:

Асыққанда мінеді ұшаққа адам,
Жақсы жанды көргенде құшаққа алам.
Кішкентайдан бірге өскен досым едің,
Жібергенің маған деп үш-ақ қалам.

Енді Қарекен күліп, езу тартпағанда қайтеді? Тұрғыласы болған соң ба, сыр суыртпақтағанда Қарекен де жалықпайды.

— Қызық, осы Шерханның күлшелі бала сүйменді болып тұратыны қаршадайынан байқалып тұратын. Бұдан аттай 53-54 жыл бұрын ылғи ауылдан келген балалар интернаттың бір бөлмесінде тұрып жаттық. Әлде біздің момындығымызды пайдалана ма, қала балалары тыныштық бермейді: кітаптарымыз бен заттарымызға дейін тартып алып, әлімжеттік жасайды. Ересегіміз Шерхан болатын. Алғаш біздің ішімізден бірінші болып жекпе-жекке шығатын. Әлсіздік танытса да бір адамды жабылып ұрып-соғу жоқ. Кішкентайынан еңбекке араласып өскен соң ба, Шерхан өте қайратты еді. Талай кеудемсоқ пысықтардың мысын басатын. Бірте-бірте жағдайымыз жақсара бастады. Содан кейін интернат оқушыларына ешкім тиіспейтін болды. Сыртынан Шерханды “атаман” дейміз де бетіне қарсы келмейміз. Не істесе де, бәйек болып, оған сөз келтірмейміз.

— Не істеуші еді?! — деп сұраймын қадалып.

— Ол кезде “Атаман” атанған бала өзгелерден ерекшеліу болады. Темекі тартса да, қыздарға қырындаса да оған шық жуытпауымыз керек. Интернат директоры Уәлихан Мұхамеджанов тым қатал кісі болатын. Әсіресе, бөлмеге кіргенде темекі иісін сезсе киімшең сыртқа айдап шығатын. Жаздың күні ешнәрсе емес, ал, қыстың қақаған аязында қатты әбіржиміз. Суыққа тұрғызып қойып, шылымды кім шеккенін анықтауға кірісетін. Біз қанша тоңсақ та атаманымызға сөз жуытпаймыз. Шерхан болса біздің бәріміздің бекерге күйіп тұрғанымызды сезінеді де:

— Мен едім, — деп қасқайып алға шығады.

Директор бізді босатып, Шерханды қосымша тәрбиелеуге алып қалады.

Енді болса ғой, сол Шерхан шылым шекпейді, мен болсам бұрқыратудан кенде емеспін, — дейді Қарсең қуақыланып.

Заман құрдас шығар, депутаттардың барлығы Қарсең ағамызды қатты сыйлайды. Анда-санда қонақта бірге болған кездерімізде жеңгемізбен қалай танысқанын да сұрап қоямыз қалжыңға басып.

— Осы Әскергүл жеңгелеріңмен танысқан кезде талшыбықтай бұралған нәзік еді. Бір көргеннен көңілім құлады. Кездесуге келгенше жүрек құрғыр алып-ұшып тұратын. Мына бір ақынның өлеңі тура Әскеркүлге арналғандай өзі:

Жаным, неткен талшыбықтай нәзік ең,
Тұла бойың жаралған ба сезімнен?
Жалын атқан бір ұшқынды байқадым
Қарақаттай мөлдіреген көзіңнен.
Жүрек жанып, есім ауып қиналдым,
Тілдесуге желеу таппай өзіңмең, —

деп аға да бізге қарап жымыып қояды. Сол кезде біздердің де жас кезіміз, махаббат көктемі еске түсіп, айлы түндердегі ақ қайыңдар еске түседі. Жас жұбайлар болғанымыз ойға оралады...

Шерхан ағамен бір үйде тұрғанмен есігіміз бөлек-бөлек. Біраз күн қол тимей хабарласа алмадым. Кешкүрым үйде отыр едім телефон безілдей бастады. Шер-ағанның даусын тани кеттім. Амандасып бола салысымен аға:

— Қуаныш, мен саған өлең шығарып қойдым. Тын-дағың, — деді де магнитофонды қосты:

Сипатқызбай сауырың,
Жылжып уақыт өтті ғой.
Аманбысың, бауырым,
Хабарласпай кеттің ғой, —

деген жақсы ән естілді. Алайда, мен ағаның Қадыр Әлімқұловтың әнін қайтадан құлаққа құйып тұрғанын түсіндім. Жасым кіші бола тұра үш-төрт күн хабарласпай кеткенімді еске салып тұр. Ертеңіне Күләш (жұбайым) екеуміз барып арнайы сәлем бердік...

Арқаның тұмауы оңай ма? Арада үш-төрт ай өткен кезде екі-үш күн жатып қалдым. Әлде естімей қалды ма, Шерхан аға хабарласқан жоқ. Үйге қоңырау шалып едім, Ақбілек жеңгей (Шерханның жұбайы, Кенен Әзірбаев ағамыздың қызы) көтеріп:

— Ағаң жаяулап жұмысқа кетіп қалған, — деді. Жалмажан қолға қағаз түсті:

Тұрар, Бауыржан інісі,
Өмірдегі тектісіз,
Ел камын ойламағанға
Қаталсыз әрі кектісіз.
Парламентке жаяулап
Кеп тұрады кеткіңіз.
Жұмысыңыз көп шығар,
Хабарласпай кеттіңіз.

Шераға оқып шығып, сезімталдығын тағы да байқатты:

— Інісін іздеп ағасының қайта-қайта қоңырау шала беруі ыңғайсыздау болады екен, өзің көбірек хабарласып тұрсайшы, — деді. Онсыз да ағаның Парламенттегі әрбір айтылған сөздері көп ой салып жүр. Ол жетпіс атты жотаға көтеріліп бара жатса да әлі ширақ. Бильярд ойнаған кездерінде жас інілерінен асып түспесе кем соқпайды ешқашан. Өзі айтушы еді: Алпыс — талтүс, жетпіске аяқ артқанда сол да сөз болып па? Шоқтықты шығармалар елге ұсынылып тұрғанға, дариға, дүние не жетеді. Терендіктерді теңіз тербесе, биіктіктер асқарлармен өлшенеді. Құдай қуат берген аға алдында шығармашылық шындар тұр әлі. Ол — Шерхан шыңы!..

Қуаныш ТӨЛЕМЕТОВ.

Бірінші бөлім

АҚЫНДАР

Кітап жиган қазақтың жиһазы Абайсыз болмас, Абайы болмаса ол қазақ емес, жалты ондайды саналы адам деу қиын. Төрінде Абайдың кітабы тұрған үйдің сәулесі де мольрақ. Абай кітабынан ерекше сәуле шашырап тұрады.

Сол сияқты Абайдың кітабы үйінде тұру бір басқа да, оның шапағатына шомылу бір басқа.

Оны оқу бар да, түсіну бар. “Абайды танып болдық па?” деп газет бекер жазбайды. Абайды көп қазақ оқиды, түсініп оқитындар да аз емес болар. Ал түсінгенін бойына, мінезіне, адамгершілігіне дарытып жүргендер көп пе? Міне, бұл ойлайтын мәселе. Егер әркім Абай арқылы ақылына ақыл қосса; көз нұрына нұр қосылса; сезімін байыта түссе; жан дүниесін, рухани әлемін рахымдандыра берсе — шіркін, онда арамызда арамдық, арызқойлық, қызғаныш, тәкаппар тақастық, отірік-өсек, жалақорлық, тағы не бар — барлық жағымсыз қылық арамыздан әрқашан аласталар еді”.

14-бет.



АБАЙ СӘУЛЕСІ (Семейдегі Абай күндері)

Қазіргі кезде сауатсыз қазақ жоқ. Сауаттымын деген әрбір саналы адам кітап оқиды. Сондықтан әр үйде кітап болады. “Кітапсыз үй — жансыз тән сияқты” депті Цицерон. “Кітап — жасқа ақыл, көріге қуат береді, бақытқа бақыт қосады, бақытсызға медет болады” депті тағы да сол Цицерон.

Кітап жиған қазақтың жиһазы Абайсыз болмас, Абайы болмаса ол қазақ емес, жалпы ондайды саналы адам деу қиын. Төрінде Абайдың кітабы тұрған үйдің сәулесі де молырақ. Абай кітабынан ерекше сәуле шашырап тұрады.

Жан-жануар, адамзат, жалпы табиғат күн сәулесінен қуат алады. Олар сол арқылы тірі. Ал бірақ сол шындық екенін ақылмен ұқса да, көбінесе менің тірі жүргенім күн сәулесі-ау, деп ойлана бермейді. Ол — үйреншікті нәрсе. Ауасыз бірер минуттан кейін әркім-ақ өліп қалады. Ал бірақ ауаға сиынып жүрген кім бар? Өйткені, үйреншікті.

Сол сияқты Абайдың кітабы үйінде тұруы бір басқа да, оның шапағына шомылу бір басқа.

Оны оқу бар да, түсіну бар. “Абайды танып болдық па?” деп газет бекер жазбайды. Абайды көп қазақ оқиды, түсініп оқитындар да аз емес болар. Ал сол түсінгенін бойына, мінезіне, адамгершілігіне дарытып жүргендер көп пе? Міне, бұл — ойлайтын мәселе. Егер әркім Абай арқылы ақылына ақыл қосса; көз нұрына нұр қосылса; сезімін байыта түссе; жан дүниесін, рухани әлемін рахымдандыра берсе — шіркін, онда арамызда арамдық, арызқойлық, қызғаныш, төкаппар-тақастық, өтірік-өсек, жалақорлық, тағы не бар — барлық жағымсыз қылық арамыздан әрқашан аласталар еді...

Осы ойлармен біз, бір топ қазақ ақын-жазушылары Абайдың Семейіне келіп түстік. Семейде поэзияның Абай күндері басталып еді. Абайдың туғанына 140 жыл толған екен.

* * *

Семейде поэзияның Абай күндері басталды. Облыстық саяси оқу үйінің мың кісілік залына қала жұртшылығы, партия, совет ұйымдарының өкілдері, әдебиет пен өнер қайраткерлері, Алматыдан, Қазаннан келген меймандар жиналды.

Абайдың 140 жылдығына байланысты салтанатты жиналысты Семей облыстық атқару комитетінің төрағасы А.С. Ерменко ашты.

Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Сағидолла Құбашев Алматыдан, Қазаннан келген қонақтарды құттықтап, оларға зор денсаулық, шығармашылық мол табыстар тіледі.

— Биыл елімізде Пушкин, Лермонтовқа арналып поэзиялық мерекелер өткені мәлім, — деді С. Құбашев. — Сол игі дәстүрдің жақсы жалғасы ретінде, міне, Абай күндері де басталды. Абай кемеңгерлік ақылымен, ерен еңбегімен және табиғи талантымен өзін ағартушы ақын ретінде паш етіп, әлемдік поэзия алыптарының қатарына қосылды. Абай ақын ғана емес, сонымен бірге философ, қоғамдық ойшыл, халық мүддесінің жоқтаушысы болды.

Қазақ халқының таңдаулы өкілдері сан ғасырлар бойы өз елін әлеуметтік-экономикалық прогреске бастайтын жол ұлы орыс халқымен достықта, бірлікте деп білді. Осындай озық ойлы революциялық идеялар жаршыларының бірі қазақтың ұлы ағартушысы Абай болды. Оның қоғамдық ағартушылық көзқарастары алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің ықпалымен қалыптасты. Абайдың шын мәніндегі халықтық, адамға деген сүйіспеншілікке толы шығармалары совет әдебиетінің алтын қорына қосылды.

Бұл өзгерісті ұлы Абайдың отаны — біздің облысымыздан да айқын көруге болады. Бүгінгі Семей өңірі — республиканың ірі индустриялық-аграрлық ауданы.

Ертіс өңірі таланттарға бай. Семейліктер өз жерлесі, көп ұлтты совет әдебиетінің классигі, академик Мұхтар Омарханұлы Әуезовті мақтан етеді. Семейде орыс және қазақ халықтарының екі ұлы перзенті Федор Михайлович Достоевский мен Шоқан Уәлихановтың достығы дүниеге келді. Мұнда әр жылдары белгілі совет жазушылары мен ақындары Всеволод Иванов, Иса Байзақов, Леонид Мартынов, Сәбит Дөнентаев, Николай Анов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Анатолий Иванов және басқалары тұрып, еңбек етті. Қазір мұнда Қазақстан Жазушылар одағының облыстық бөлімшесі жұмыс істейді.

Салтанатты жиналыста Семей халқы алдында Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының секретары, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Алматыдан барған делегацияның жетекшісі, ақын Тұманбай Молдағалиев сөйледі:

— Соншама көп батыр, ақын, шешен туған елден Абайдың тууы заңдылық сияқты. Қазақ жерінің ақыны көп болғанымен Абайы біреу-ақ. Абайсыз ешкімнің алдындамын деп айтпас едім мен. Абайым барда дүниеде қай халықпен де терезем тең деп ойлаймын.

Күнді қалай сүйсем, Абайды солай сүйем. Сол махаббатымды осынау ұлы жерге сыйлаудың өзін өзіме мәртебе, бақ көремін. Ақындық атағым зор да емес, пәс те емес. Бірақ өзімді Абай бастаған әскер қатарында сезінуімнің өзінен қуаныш табамын. Абайдың соңына ерген қатардағы жауынгер болып өтсем бар өміріме жетіп жатыр.

Күн келбетті Абай бейнесі дүниедегі қазақ көкірегін жылыта берсін. Абай сәулесіне жылынған адам жаман болмайды, жаманшылық та көрмейді. Ол күн сәулесі мол түсетін жерде өскен жеміс ағашындай жапырақ жайып гүлдей береді. Абайы бар елдің мерейі үстем.

Кейде маған Абайдың әкесі қазақ деген құдіретті біреу де, анасы өзіміздің кең дала сияқты болып елестейді. Өйткені, Абай құдірет, қарапайым адамнан гөрі басқа бір жақтан, ғарыштан ба, алыстан ба, әйтеуір бір дүниенің көңілді бір сәтінде Ұлжан апаның етегіне көктен түсе қалғандай болады да тұрады. Абай — қазақтың бар жерінде де туып, бар жерінің туын ұстап тұрған кемеңгер. Абай бүгін бұрынғыдан да керегірек сияқты. Ол — қазағына ертең де, бүрсүгіні де керек. Ауадай, айдай, күндей, жұлдыздай, өзендей, көлдей керек Абай.

Сондықтан да Абай мерейі — халық мерейі боп, Абай биіктеген сайын қазақ та биіктей береді. Сол биіктен көз жазбау қалам ұстағандардың парызы да қарызы.

Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ақын Мұзафар Әлімбаев өзінің әсерлі сөзін өлеңмен аяқтады:

“Туған ұл мен туған қыз Шыңғыстауда,
Келердей тұлпар мініп, ту ұстауға.
Мәрттіктің мағынасын туа танып,
Тірліктің бұрыстарын дұрыстауға.

Шағады сөздің майын бес жасары,
Он жаста өлең-жырмен достасады,
Кідірмей сөз таласта күйкісі де,
Айтулы ақындармен бастасады...

Ертеңге кәміл сенген абайлықтар!
Ұққанға Абай артқан талай жүк бар...
Жаз сайын жасарғанмен мынау мекен,
Дариға-ай, туар ма екен Абай, Мұхтар!”

Мұғалімдер: Г.Р.Попова, Манаш Ысқақов, жұмысшы Төлен Тоқтасынов, ақын Мерғали Ибраевтар Абай елінің мерейі, облыс халқының ерлігі туралы әңгімеледі.

Осы тойға Қазаннан арнайы келген татар ақын-жазушылары Ильдар Юзеев, Махмұд Хұсайн, Әбрар Каримул-

лин, Радиф Гатауллин Абай туындыларының татарлар үшін де қымбат қазына, рухани мол ырыс екенін тебірене толғайды. Нұри Арсыланның тамаша аудармасы арқылы Абай жырлары татарша сөйлеп кетті. Абай. Тоқай. Қос алып. Екеуі де елім деп еңіреген ерекше жандар. Келер жылы Тоқайдың туғанына 100 жыл толады. Сол мерейлі мерекеге дайындық қазірдің өзінде барынша қызу жүріп жатыр.

* * *

“Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне шәкірт бала барын салды”, — деп бастамаушы ма еді ұлы Мұхтар заңғар эпопеяның алғашқы бетін. Сол замандағы үш күндік жолды қазіргі мотор-тұлпар үш-төрт сағатта-ақ алады. Семейден шыға бере асфальт жолмен алқынған машиналар тізбегі әне-міне дегенше Күшікбай асуына да ілігеді. Содан әрі бәрі-бәрі сонау бала кезден таныс дала. Ауылымыздан мың-мың шақырым алыста жатқан Шыңғыстау атырабы жүрегімізде бала жастан-ақ жатталып, көз алдымызда сурет емес, тірі бейнелер қалып қойған. Есейе келе көп жерлерді көрдік, көп қалаларды араладық, бірақ есте бәрі-бәрі қала бермейді. Ал көрмеген, жүрмеген Шыңғыстау өңірі көкіректе әлі сайрап тұр.

Бұл — Мұхтар құдіреті.

Атақты Ералы жазығы, Абай мен Мұхтар дүниеге келген Қасқабұлақ алқабы.

Ұзын жолда аттап өтуге келіспейтін бір бекет бар. Мына асығыс заманда жұмысың қанша тығыз болса да, Еңлік — Кебек ескерткішіне тоқтамай өтсең махаббат киесі атқандай болады. Ақ мрамордан өрілген махаббат мұнарасы алыстан-ақ арбап, өзіне магниттей ынтықтыра тартады. Әлдеқалай жаураған жүрск болса, осы ғашықтар мұнарасының ыстық лебінен жылынғандай сезінеді. Бұл жерге тоқтап, тағзым етпеу — күнә.

“Махаббатсыз — дүние бос,
Хайуанға оны қосындар”

(Абай).

Абайлықтар қаладан келе жатқан құрметті қонақтарын осы арада қарсы алады. Қызыл-жасыл киінген көркем қыздар осы тұста десте гүлмен қоса қымызын да ұсынады. Бұл — абайлықтар дәстүрі, ата дәстүрінің жаңа дәстүрмен жалғасқан шағы.

Одан әрі көп кешікпей Орда-тау көрініс береді. Кіші Орданың бауырында Әйгерім бұлағы сұрғылт тастар арасынан жап-жасыл зүміреттей сызылып қана шығады. Есіңізге түсіріңіз Абай мен Әйгерім алғашқы рет осы бұлақ жағасында кездескен. Ол кезде кәдімгідей асып-тасып ағар еді. Жағасы толған ну-тоғай болар еді, экология деген, жай қарапайым қазақ тілінде тірі табиғат қой. Сол экология да бір мезгіл еркелеткенді, маңдай сипап мейір салуды тілеп тұратын шығар: қазіргі бұлақ тартылған сыңайлы. Сонда да әрін бермей жасыл дүние жалт етеді.

Еңлік — Кебек басындағы ескерткіштей болмаса да, дәл осы Әйгерім бұлағы басына бір белгі керек. Күтім жетсе, суы да иіп, жағасында жасыл тоғай жайқалар. Тоғай мен су егіз. Бірінсіз бірі болмайды.

Көз ұшындағы терістікте — Ақшоқы. Онда Құнанбай, Әбдірахман жатыр... Содан батыс жағын ала Шұнай тауы қақшияды. Онда Оразбайдың моласы жатыр. Оны біз ақын Несіпбек Айтовтың өлеңімен суреттегенді жөн көрдік:

“Құлазитын секілді Шұнай тауы,
Ескі қыстау көргенді мұңайтады.
Өшкен ошақ, өлген үй, тозған мұржа
Сұрағанға сыздықтап сыр айтады.
Білеленіп бұлқыса қан тамыры,
Оразбайдың мұнда өтті барша күні.
Аң шықпаса басына жан шығармас,
Шұнай еді меншікті Хантәңірі.

Заман аз ба бас қатып, ми қайнаған,
Байлық қуса кеңге де сыймайды адам.

Абай жазып жатқанда, Оразбай бұл
Жылқы ізімен даланы шимайлаған.

Өмір аз ба өтеуі өтелмеген,
Надандықтың қоржынын көтермеген.
Абай өнер қуғанда,
Оразбай бұл
Жер түбіне жылқымен жетем деген.

Қара адырды алса да қанша үйірмен,
Тірлігінде ісі жоқ жан сүйінген.
Оразбайдың қолымен
Дүлейлік бұл,
Даналықтың басына қамшы үйірген.

Күні бітті, күңіреніп өтті бәрі,
Белбеуіне түйіліп беттің ары.
Шұнай тауы баяғы бөз қалпында,
Келгенге де кеткенге жоқ күмөні.

Көк алалы көп жылқы көшкен бұлттай
Оразбайды қоймады ма бос қаңғыртпай.
Құлпы тасқа жазулы қысқа ғұмыр,
Сыры көше бастапты өшкен жұрттай.

Көп келмейді бұл маңға ел еркелеп,
Таудан төмен ағады жел ентелеп.
Жабығыңқы, тозыңқы сұр бейіт түр
Жалғыз жылқы түбінде көлеңкелеп”.

Қарауылға баратын күре жолдан кілт бұрылған ас-
фальт жол, солтүстікті бетке алып, Жидебайға жетектейді.
Қарауылдағы салтанаттан бұрын құрметті қонақтар Жи-
дебайға барып, Абайға сәлемдесер. Алыптың асыл сүйегін
көтеріп жатқан жер осы. Қара бесік. Айналасы — Оспан
мен Еркежан, Зере... Сәл оқшауда жаңа бейіт көрінеді.
Ол күні кеше арамызда қара нардай қасқайып жүрген
Ахат аға Құдайбердиев. Абайдың Құдайберді ағасының

немересі. Ал Ахатпен қатар жатқан мола тым аппақ, ақ силикат кірпішпен қоршалып, жер бауырлап қана жатыр. Асқақтамайды. Қарауылдың ар жақ-бер жағынан кейінгі кездерде пайда болған зау-зау биік молалар шіреніп-ақ тұрады. Ал мынау секітей ғана жер алып, тым-тым кішірейіп жатыр. Сонда да жұрттың бәрі оны біледі, ұмытпайды. Ұмыта алмайтыны не күдірет... Аппақ...

Енді бір сағаттан соң Қарауылдағы салтанатты жиналыста Абай аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты Хафиз Матаев сөйлеп, сөзінде нақты ұсыныс-пікір де айтты. Абай мәңгілік жатқан осы Жидебай аймағын мемлекеттік қамқорлыққа алып, қорыққа айналдыру керек-ақ!

Мұнда келіп-кететін қонақтардың алды-арты біз емес. Таяу болашақта Мұхтар Әуезовтің 90 жылдығы, он жылдан кейін Абайдың 150 жылдығы келе жатыр. Дүниенің шартарабынан ұлылар туған жерді көруге талай адам ағылар. Сондықтан Жидебайдың жып-жинақы, мұнтаздай, Абайдың атына сай болып тұрғаны мың да бір ләзім.

Осыдан он жыл бұрын көргенде Абайдың Жидебайдағы мұражайы жүдеу еді. Енді жөнделіпті, ежелгі қалпын өзгертпей, білгірлікпен жаңартыпты. Бұл үшін аудан, облыс басшыларына, әрине, ризалық сезімнің оянады.

Аудан орталығы Қарауылда Абайдың 140 жылдығына арналып салтанатты жиналыс өтті.

— Қазақта “уақыт — өмір таразысы” деген ұлағатты сөз бар. Өмір көшінің безбенінде кейбір азамат баласы тарихына өзінің сіңірген еңбегі мен ұлылық қасиеттерімен уақыт өткен сайын оқшауланып, дараланып, іріктеліп, зорайып, тұлғалана беретіні ақиқат. Қазақ халқының өміріне Абай — сондай кесек, ерекше ұлы тұлғалардың бірі.

Мұны айтушы Хафиз Матаев. Ол Абай поэзиясы күнін дәстүрге айналдырып, жыл сайын атап өтуге мүмкіндік жасап отырған Қазақстан Компартиясы Орталық Коми-

тстіне, Қазақстан Жазушылар одағына ел атынан шын ықыласты алғыс айтты.

Абай ауданы — республика көлемінде жылма-жыл абыройға ие болған, табысы мол, еңбегі срен аудандардың бірі. Дәулет жағынан озық атанып жүрген аудандар аз емес те шығар. Бірақ солардың көпшілігінің басшылары мәселенің материалдық жағына көбірек көңіл бөледі де, мәдениет жағына уақыты да жете бермейтін болу керек. Басшылықтың қолында екі тізгін бар. Тең ұстама-са сыңаржақтау кететіні де болады.

Біз көрген Абай ауданында осы тізгін тепе-тең түсетін сияқты. Оны мына салтанатты жиналыстан соң берілген “Қаламқас” ансамбілінің концертінен-ақ байқауға болады. Абай ауданының мектептерінде әрбір оқушы бірінші кластан оныншы класқа дейін Абайдың 100 өлеңін жаттап, соның мән-мағынасын дiттеп білуді міндет-сертке айналдырған. Абайды жаттап қана қоймай, оны жан-тәнімен түсінген адам жаманшылыққа өсте бармас, адалдық жібін аттамас. Тәрбиенің ұлысы осы болар.

Салтанатты жиналыста ақын-жазушылар Тұманбай Молдағалиев, Мұзафар Әлімбаев, Бексұлтан Нұржекеев, Махмұт Хұсайынов, Несіпбек Айтөв, Тұрсын Жұртбаев, Сәтімжан Санбаев, ғалым Мекемтас Мырзахметов сөз сөйлеп, өлеңдерін оқыды.

Бұдан соң Қарауылтөбе бауырында Абай ауылының “алтыбақаны” басталды. Абайдың 140 жылдығымен тұспа-тұс келген шопандар тойына арналып тігілген ақ шаңқан киіз үйлер. Жағалай тігілген үйлердің төр алаңында — сахна. Абай ауылының жігіттері мен қыздары осы сахнада Абайды, Біржанды, Көкбайды, Әбдірахманды, Майбасардың Мұхаметжанын, Әйгерімді, тіпті Қиясбайды да тірілтті. Жыр-думан түн ортасы ауғанша тыйылмастан Абай аспанының астын ән мен күйге бөледі.

Қазіргі кезде республика көлемінде есімдері белгілі болған әсем әншілер Жәнібек Көрменов пен Баян Сағым-

баева — осы ауылдың түлектері. Бүгін мына сахнаға олар да көтеріліп, ән-жыр мерекесінің мерейін өсіріп жіберді.

Ертеңіне — ат жарыс, жорға жарыс, күрес, қыз қуу, теңге ілу, аударыспақ... Озат шопандар парады. Бәрі де көңілге жылы, кейін-кейін сағындырар көріністер. Бас бәйгені алып, үстіне қалы кілем жабылған “Балагер” атты хас жүйрікке дейін үздіктіріп, аңсарыңа айналар бір заман...

Семейде, Қарауылда өткен салтанатты жиналыстардан халықтың арасындағы әңгімеден түйгеніміз:

— Абайдың ұлан-ғайыр ұлылығын басқа халықтар да шын біліп-тануы үшін оның інжу-маржандары орыс тілінде де інжу-маржан болып шығуы керек. Абайдың қазіргі орысша аудармасы Абайды басқа халықтарға бар тұлғасымен, бар ұлылығымен таныта алмайды.

— Абайды алдымен өзіміз мейілінше жақсылап танып алайық. Ол үшін Қазақ ССР Ғылым академиясы Әдебиет және өнер институты Абайтану бөлімін қайта ашу керек. Осы академияның тіл білімі институтымен бірлесіп Абай шығармаларының ғылыми жетілген текстологиясын бір ізге түсіруі керек.

— Абай өлеңдерін бала тілі шыққаннан бастап, яғни балалар бақшасынан, бірінші кластан бастап сәбилер санасына сіңіре беру керек. Бұл ретте республика Оқу министрлігі, Ғылыми педагогика институты, баспалар, мерзімді баспасөз, радио, телевизия пәрменді қызмет атқара алар еді.

— Енді он жылдан кейін Абайдың 150 жылдығы. Он жыл деген атқан оқтай зу етіп өте шығады. Таяп қалғанда ғана “ал-ал!” деместен дайындықты осы кезден бастау ләзім, Жидебайды мемлекеттік қорыққа айналдыру, Абай есіміне байланысты мекендерді ескере жүру де — абыройлы іс болмақ.

1985 жыл